

Mluvnice F. M. Pelcla - Grundsätze der Böhmischen Grammatik

Šárka Tůmová

Katedra českého jazyka, Pedagogická fakulta Univerzity Karlovy v Praze

1. Úvod

Osobnost Františka Martina Pelcla vstoupila do povědomí veřejnosti především díky své soustavné a intenzivní práci na poli historiografickém a díky prospěšnému působení v české společnosti v rané fázi národního obrození. Ne tolik je však znám F. M. Pelcl jako lingvista, i když jeho zásluhy o českou řeč jsou nezanedbatelné a byly ve své době téměř průkopnické. Fakt, že jeho práce jazykovědná, beze sporu na velmi vysoké odborné úrovni, v obecném povědomí téměř upadla v zapomnění, je nutné připočíst mimo jiné oslnivému vlivu takové osobnosti, jakou byl ve stejné době Josef Dobrovský. J. Dobrovský začal sice své lingvistické práce publikovat o mnoho let později (jeho *Ausführliches Lehrgebäude der Böhmischen Sprache* vyšla o 14 let později než mluvnice Pelclova), avšak hloubkou poznání a neobvyklou šíří svého vědění všechny ostatní jazykovědce své doby zastínil. Na druhou stranu je nutné poznamenat, že F. M. Pelcl z Dobrovského prací namnoze vycházel a otevřeně se k němu jako ke svému učiteli hlásil.

2. Vznik mluvnice *Grundsätze der Böhmischen Grammatik*

Za první počín předznamenávající Pelclův zájem o češtinu by mohlo být považováno vydání Balbínovy *Obrany jazyka slovanského, zvláště pak českého* (Johanides, 1981). S myšlenkami a názory v ní obsaženými se Pelcl sám ztotožňoval a některé z nich se pak objevily i v jeho *Akademische Antrittsrede* (1793). Soustavně se F. M. Pelcl českému jazyku začal věnovat až v době, kdy bylo po zdlouhavých a komplikovaných jednáních roku 1792 povoleno založení stolice českého jazyka a literatury na pražské univerzitě a kdy byl Pelcl roku 1793 zvolen jejím prvním profesorem. Podle dobrozdání studijní komise byl profesor českého jazyka a literatury mimo jiné povinen poskytnout posluchačům studijní materiál a pomůcky. Pelcl se tedy dal do zpracovávání mluvnice češtiny. Za základ praktické části použil svou již dříve pro práci u Nosticů vydanou příručku¹⁾ a jako

teoretickou část sepsal a v září 1793 poprvé vydal *Nový způsob výkladu druhů českého skloňování*²⁾. Tyto příručky by však samy o sobě pro profesorskou činnost nestačily, a tak Pelcl dále pracoval na své vlastní mluvnici. Jeho lingvistické vědomosti by však samy pro tak nesnadný úkol nebyly dostatečné, a tak není divu, že mu výsledky svého dosavadního jazykovědného bádání dal k dispozici jeho dlouholetý přítel J. Dobrovský. S jeho pomocí vydal pak Pelcl ještě téhož roku *Grundsätze der Böhmischen Grammatik*, která pak o tři roky později vyšla v druhém, rozšířeném a přepracovaném vydání. Z tohoto vydání zde vycházím.

3. Struktura mluvnice *Grundsätze der Böhmischen Grammatik*

3.1. Úvodní charakteristika

Celá mluvnice obsahuje 300 stránek vlastního textu, kromě toho 16 stránek *Kritické revize* mluvnice K. I. Tháma *Böhmische Grammatik zum Gebrauche der Deutschen* napsané Pelcovým žákem a nástupcem ve funkci profesora české řeči a literatury na pražské univerzitě Janem Nejedlým. Dvě stránky patří předmluvě autora a další dvě se týkají obsahu knihy.

Každá kapitola v teoretické části je rozdělena do dvou menších částí. V první stojí samotný výklad, ve druhé, nazvané vždy *Poznámky*, stojí dodatky a upozornění na odlišnosti od předchozího výkladu. Některé kapitoly mají ještě podkapitoly.

Na posledních osmi stranách vlastní učebnice je uveden soupis třiceti učebnic češtiny. Uvedené učebnice jsou latinské, německé i české. Z uvedeného seznamu je zřetelná Pelcova podrobná znalost vývoje českého mluvnictví od nejstarších dob.

3.2. Teoretická část

Na počátku téměř každé kapitoly stojí krátký pohled do historie a je naznačen vývoj sledovaného jevu. Na paměti je zároveň třeba stále mít fakt, že Pelcl nebyl lingvistou, a je tedy nutno na tyto historické výklady hledět vždy kritickým okem.

Při analýze této části jsem v některých pasážích narazila na nesrovnalosti, resp. na odlišnosti interpretace ve studované sekundární literatuře a výchozím prameni. Jednalo se především o výklad pasáží týkajících se výslovnosti a psaní dvojího *l*.

V ostatních hláskových jevech se výsledky mé analýzy plně shodují se závěry publikovanými ve mnou studovaných pracích. Jedná se především o protetické *v-*, změny *ý > ej* v kořeni slov, úžení *é > í* a změny *ú > ou*.

Z pohledu současné lingvistiky je nanejvýš zajímavá poznámka o výslovnosti a psaní *i/y* po pravopisně obojetných souhláskách.

Další zajímavostí je Pelclova rada, jak se rozhodovat při psaní *y/í* v kořeni slova.

Nový pohled přinesl ve své mluvnici F. M. Pelcl také v rozdělení hlásek na latinské a české. I když se v pozdější jazykovědě tento princip neujal, je jeho aplikace na český hláskový inventář pro zkoumání historických pohledů na jazykový systém pozoruhodná.

Důležitý je také Pelclův názor na psaní *j* na počátku časovaného plnovýznamového slovesa *býti*.

Za naprosto jedinečné je možno označit Pelcovo pojetí dělení sloves do tříd. Za základní tvar slovesa je považována 1. os. sg. ind. prés. Tento tvar Pelcl označuje jako *téma* a jeho koncovku jako *charakter*. Vhodným obměňováním určitých komponentů (osobních koncovek – pozn. autorky) se od tohoto základního paradigmatu vyčleňují paradigmata další. V budoucnosti by bylo zajímavé zjistit, kde se Pelcl nechal pro svůj výklad inspirovat.

Další místo, na které je třeba upozornit, je pasáž o klasifikaci sloves, kde se Pelcl opřel o německý gramatický systém a pokusil se podle něho zařadit i slovesa česká. V jeho světle dále vykládá především problematiku systému minulých časů, hodnocení způsobu průběhu děje sloves, participia či klasifikaci prepozic.

V souladu s dobovým územ volí Pelcl rodový přístup při sestavování deklinačních paradigmat. Jako další kritérium figuruje koncovka, u maskulin i opozice životnosti a neživotnosti.

3.3. Praktická část

3.3.1. Rozhovory

Tento oddíl je napsán jako rozhovor pána a sluhy. Jedná se o modelové situace z každodenního života. První rozhovor je nazván stejně jako celý oddíl, tedy *Rozmlouvání/Gespräch* a je v něm naznačen možný průběh konverzace při setkání, vždy je navrženo několik možností otázek a odpovědí pro tuto situaci obvyklých a vhodných.

Druhý rozhovor se odehrává ráno a má název *Při ranním navštívení / Wenn man morgens jemanden besucht*. K pánovi jde návštěva, sluha ji uvádí, dále se hovoří o včerejším večeru, o hře v kostky a v karty, kdo kolik prohrál a kdy se šlo spát. Ve třetím a dalších rozhovorech se dějiště konverzace nemění, pouze se mění dění v závislosti na postupu dne. Po odchodu návštěvy se pán s pomocí sluhy obléká (*O obléčení / Vom Anziehen*) a jmenuje jednotlivé části oblečení, které mu má sluha podat. Poté přichází k pánovi krejčí (*Zeman s krejčím / Der Edelmann mit dem Schneider*), aby mu vyzkoušel šaty. Po návštěvě krejčího se snídá. V dalším rozhovoru se čtenář ocitá v hospodě (*Pocestný s hospodským / Ein Reisender mit dem Wirthe*). Pocestný si objednává v hospodě jídlo, hostinský je velmi úslužný a dobře pánovi poslouží. Dále se hovoří o počasí a o hodinách (*O povětrí / Vom Wetter*). Osmý oddíl obsahuje návod, jak získat informace o druhé osobě. V devátém oddíle se hovoří o novinách. Poukazuje se zde na Krameriovy noviny jako na nejlepší zdroj k četbě a učení se češtině, protože Kramerius píše nejlepší češtinou. Desátý oddíl je bez názvu a obsahuje několik otázek typu: Kam jedete?, Co tam budete dělat? a zmínku o měšickém zámku a honu, který se tam konal, včetně hodnocení úlovku. Jedenáctý oddíl je nazván *O psání / Vom Schreiben*. Pán se chystá psát a žádá sluhu, aby mu přinesl psací potřeby. V dalším oddíle (*O Českém jazyku / Von der Böhmischen Sprache*) se mluví o tom, že čtenář čte českou gramatiku, autor ho za to chválí a vysvětluje nutnost znalosti a ovládnutí češtiny, domnívá se, že se lze česky domluvit až na tatarských hranicích a jinak mezi všemi Slovany v celé monarchii³⁾. Vysvětluje také, že se jedná o skoro stejný jazyk. Dále se s výkladem pokračuje v oddíle *O témže jazyku / Von eben der Sprache*. Pojednává se zde o slovní zásobě s důrazem na to, že je čeština bohatší než ostatní jazyky.

3.3.2. O české literatuře

Pasáž o české literatuře zabírá dalších 5 oddílů, rozdělených podle století české literatury. Tazatel začíná dialog otázkou, kdy začali Čechové psát literaturu. Následuje soubor otázek a odpovědí na témata, jména autorů a děl, která byla v rozmezí od roku 845 do 19. stol. napsána. Dialog je psán ve dvou paralelních odstavcích (stejně jako v předchozích *Rozhovorech*), jeden je v češtině, ve druhém sloupci je týž text v němčině. V rozhovoru se znovu potvrzuje Pelclova výborná znalost nejen české historie, ale i dějin literatury a jeho schopnost podat nástin jejího vývoje přirozenou cestou a velmi čtivě. Dovídáme se též, kdy a v jakém množství Čechové své knihy tiskli. Stranou nezůstávají ani nakladatelství exilová, zmiňuje se i o pálení knih a nelehké situace české literatury v období rekatolizace. O literatuře 16. století a především jazyku, kterým byla psaná, se vyjadřuje s největší úctou a se zřetelným citovým zaujetím. V tomto století podle autora čeština nejvíce vzkvétala, dokonce jí psali a mluvili stavové i vysoká česká šlechta, což by mělo být pro dnešní Čechy impulsem.

3.3.3. Cvičení překladu

Na 29 stranách jsou postaveny texty v češtině, které mají sloužit k cvičení překladu. Jedná se o tři krátké naučné příběhy o dětech, které neposlechly napomenutí nebo varování a samy pak na to doplatily. Další pasáže pocházejí z Rožmberské kroniky, z Kuthenovy kroniky, z Hájkovy kroniky, z Prefátovy cesty do Jerusalema, z Veleslavínovy Eneas a jeho věnovacího dopisu českým pánům.

3.3.4. Česká rčení a přísloví

V tomto oddíle, který je v učebnici řazen za pasáž rozhovorů a za pasáž o literatuře, jsou sebrána rčení, úsloví a obraty v češtině obvyklé. Původně se jedná o dvě kapitoly: *Böhmische Redensarten* a *Böhmische Sprichwörter*.

Stejně jako v předchozí části probíhají vedle sebe na stránce dva sloupce, jeden v češtině, druhý v němčině. Ustálená spojení jsou překládána volně, s ohledem na jejich užití v němčině (*Jedni druhým radni a pomocni byli x Sie unterstützten einander mit Rat und Tat*, *Žena leží v koutě x Das Weib liegt im Kinderbett*). Nejedná-li se o rčení nebo ustálené spojení v pravém slova smyslu,

následuje doslovný překlad (*Na strážě outok pustiti a mocně na ně dorážeti x Die Wachen angreifen und sie gewaltig bestürmen, To se pravdě podobá x Das ist wahrscheinlich*). Výrazy a spojení nejsou řazeny podle abecedy, ani podle jiného pevného principu. Následuje obdobně sestavený seznam přísloví. Např. *Čas růže přináší x Mit der Zeit wird die Nispel reif, Hodná poklička toho hrnečka x Gleich und gleich gesellt sich gern, Proti věku není léku x Das Alter heilt keine Arznei*. Pokud není německá obdoba přísloví k dispozici, je přísloví vysvětleno nebo přeloženo doslova (*Hada za řádry chová x Er nährt einen Undankbaren, Zažil toho, co pes mejdla x Es ist ihm übel bekommen*).

3.3.5. Slovníček

Na zbývajících 29 stranách je vypracován česko-německý slovníček výrazů, které se v celé učebnici vyskytovaly. U každého substantiva je i poznámka o rodu, u ostatních hesel je přiřazen pouze překlad. Slovníček je záměrně zařazen na konec knihy, aby každý, kdo narazí na neznalost, byl nucen sám si neznámé slovíčko vyhledat. Tímto způsobem si ho podle autora lépe zapamatuje, než kdyby byl překlad postaven hned vedle textu.

4. Závěr

Na závěr je nutné znovu připomenout všudypřítomný vliv německé gramatiky na práci F. M. Pelcla, kterému se nemohl ubránit. I když byla čeština jeho mateřštinou, její systém mu nebylo dopřáno hlouběji poznat, jelikož ve škole byla vyučovacím jazykem němčina. Je tedy snadno pochopitelné, že se Pelcl při sestavování českého gramatického systému opřel o systém jazyka jemu nejbližšího. Silný vliv němčiny se mnohdy projevuje i v příkladovém materiálu. Zvláště výrazný je pak v praktických pasážích, zejména v modelových rozhovorech, které nám dnes oprávněně znějí poněkud těžkopádně.

Velice bych také v Pelclově práci ocenila hojnost příkladového materiálu, kterým je výklad každého jevu doprovázen.

Jako kodifikátor spisovné češtiny je v literatuře obvykle označován J. Dobrovský. Přínos F. M. Pelcla na tomto poli bývá zanedbáván, ačkoliv to byl právě Pelcl se svou mluvnicí, kdo v podstatě připravil půdu pro triumfální tah

Dobrovského. Je třeba ještě jednou zdůraznit, že Pelclova gramatika *Grundsätze der Böhmischen Grammatik* byla již 14 let všeobecně známa a norma v ní zavedená přijata za závaznou, když v roce 1809 vyšla poprvé mluvnice Dobrovského. Není tedy divu, že Dobrovský při prosazování svých pravidel nenarazil na komplikace, natož odpor.

Literatura

BĚLIČ, Jaromír: František Martin Pelcl a český jazyk. In: Slavica Pragensia XXI. AUC-Philologica, 1978, č. 3–5, s. 115–131.

CUŘÍN, František: Stručná charakteristika prvních obrozenských gramatik. In: Práce z dějin slavistiky X. 1985, Praha: UK, s. 191–198.

HAVRÁNEK, Bohuslav: Vývoj spisovného jazyka českého. In: Československá vlastivěda, řada II. Spisovný jazyk český a slovenský. Praha: Sfinx, B. Janda, 1936, s. 79-86.

JELÍNEK, Milan: Místo Františka Martina Pelcla v českém mluvnictví. In: František Martin Pelcl. Rychnov nad Kněžnou: b. n. 1995, s. 3–9.

JOHANIDES, Josef: František Martin Pelcl. Praha: Melantrich, 1981. ISBN 32-031-81.

JOHANIDES, Josef: Pelclova profesura české řeči a literatury na pražské universitě. In: F. M. Pelcl. První profesor české řeči a literatury na pražské universitě. Rychnov n. Kněžnou: b. n., 1993, s. 1–21.

KOBLÍŽEK, Vladimír: František Jan Tomsa, představitel českého mluvnictví v počátcích národního obrození. In: František Martin Pelcl. Rychnov nad Kněžnou: b. n., 2001, s. 92-101. ISBN 80-238-7732-1.

KOBLÍŽEK, Vladimír: František Martin Pelcl a české mluvnictví. In: F. M. Pelcl. První profesor české řeči a literatury na pražské universitě. Rychnov n. Kněžnou: b.n., 1993, s. 39-43.

KOBLÍŽEK, Vladimír: František Martin Pelcl jako jazykovědec. In: F. M. Pelcl. Rychnov nad Kněžnou: b. n., 1994, s. 26-31.

KOMÁREK, Miroslav: F. M. Pelcl jako kodifikátor mluvnické normy spisovné češtiny a lingvista. In: F. M. Pelcl. Rychnov nad Kněžnou: b.n., 1994, s. 22-25. Též In: Slovo a slovesnost, 1995, č. 1, s. 34-38. ISSN 0037-7031.

PELZEL, František Martin: Grundsätze der Böhmischen Grammatik. 1. vyd., Prag: Jeřábek, 1795.

PELZEL, František Martin: Grundsätze der Böhmischen Grammatik. 2., rozšíř. vyd., Prag: Jeřábek, 1798.

PELZEL, František Martin: Akademische Antrittsrede. Prag: b. n., 1793.

¹⁾ *Handbuch zum Gebrauche der Jugend bei Erlernung der deutsch-, französich-, und böhmischen Sprache* (1775)

²⁾ Typus declinationum linguae bohemicae, nova methodo dispositarum, podle Jelínka (1994) byl autorem Dobrovský.

³⁾ Pelcl píše, že se všude tam mluví *po slovensku* a že se až k tatarským hranicím dostaneme *skrze samy Slováky* (Pelcl 1795), v dalším textu však již používá označení Slované.